

Володимир Гуцул

«Звичай шкодливий в Речи Посполитой жадного помноженья и пожытку не чинить...»¹

Відгук на статтю: Наталя Старченко. *Поєдинки в шляхетському середовищі Волині (остання третина XVI – початок XVII ст.)* // Український історичний журнал. 2012, № 3. С. 49–77

Проблема, котрій присвячено статтю Наталі Старченко, неабияк важлива, адже дуельна традиція чи не до Першої світової війни формувала репрезентативний образ європейської аристократії, її, так би мовити, окремішність. В українській історіографії елітарна культура все ще залишається малодослідженою, тому цю роботу можна розцінити як «добру новину», що відкриває дослідницький простір для вивчення концепцій та практик збройного насильства у руському шляхетському повсякденні. Важливо й те, що авторці вдалося уникнути романтичного захоплення дуельною традицією, притаманного деяким працям російських колег, які теж роблять перші кроки на новому для пострадянських істориків дослідницькому полі². Тож цей відгук має за мету передусім мірою сил прислужитися до розширення знань, дотичних проблеми, та заохотити до дискусії.

Статтю написано за розповсюдженою в сучасній українській гуманітаристиці схемою «західна історіографія – наші джерела». Немає сумніву, що ця схема, з огляду на певне методологічне «відставання» української історіографії, є виправданою, разом з тим вона містить потенційну

¹ При написанні статті використано матеріали, зібрані у Варшаві під час стипендіального стажу Фондації підтримки науки «Каса ім. Юзефа Мьяновського», котрий автор відбув під керівництвом проф. Мирослава Нагеляського, якому висловлює щирі подяку.

² Пор.: Кацура А. *Дуэль в истории России*. Москва, 2006.

небезпеку механічного накладання узагальнених західних інтерпретацій на вітчизняні джерела. Застереження, зокрема, викликає вже сама дефініція поєдинку, який, за авторкою:

[...] у своїй завершеній формі постав як добровільне, строго ритуалізоване збройне змагання двох конфліктуючих сторін (інколи за участі близьких осіб) в обороні попередньо ураженої честі однієї, а чи й обох з них (с. 51).

Таке визначення є слушним для заключних стадій побутування дуелі в європейській культурі XVIII – XIX ст., тоді як у часи, що їм присвячено статтю, строгих ритуалів, або й елементарних поєдинкових правил ще не було, ба, часто порушувалися навіть прості домовленості, досягнуті перед зіткненням — на зразок відмови від використання падіння противника або поломки його зброї. На підтвердження цієї думки наведу достатньо відомий приклад дуелі лорда Брюса та Едуарда Секвіла 1613 року. Їй передували тривалі перемовини секунданти, обидва антагоністи для здійснення бою навіть виїхали з Англії до Нідерландів, проте під час самого зіткнення забули про куртуазію. При перших випадках Секвіл пропустив два удари, причому другий пропоров йому груди майже наскрізь, після чого противники увійшли в клінч, схопившись за зброю один одного. Секвіл зловив клинок противника так невдало, що майже повністю обрізав мізинець, проте йому першому пощастило вирвати шпагу, допомагаючи собі ударами ноги та борцівськими прийомами. Все ще тримаючи клинок противника, він приклав вістря до його горла і запропонував здатися, а після того як лорд Брюс відмовився, бив його шпагою, цілячись у серце, доки той не звалився з ніг. Після цього Секвіл сів на лорда й далі вимагав здаватися, на що той не погоджувався, хоч і стікав кров'ю. Секвіл не випускав його доти, доки присутній на дуелі лордів хірург не закричав, що той без допомоги лікаря помре, а сам лорд не попросив допустити лікаря. Утім, бій не закінчився й на цьому, бо хірург, своєю чергою,

спробував добити Секвіла, і той урятувався лише тим, що напівживий Брюс наказав лікарю зупинитися³. Як бачимо, навряд чи випадає назвати це зіткнення, котре обидва його учасники вважали дуеллю, «строого ритуалізованим».

Сказане стосується й випадків «ураженої честі»: скривджена сторона далеко не завжди брала на себе клопіт дотримуватися канону чи звичаю, ба, навіть домовлятися про умови сатисфакції. Для прикладу, коли на Едуарда лорда Герберта Чербері 1610 р. впала підозра у збезчещенні леді Айріс, він послав формальний виклик на дуель серу Джонови Айресу, її чоловікові. Однак той, запрягнувшись убити кривдника, напав на нього несподівано разом із чотирма поплічниками серед білої днини в середмісті Лондона. Подобиці цієї сутички, як репрезентативні для тогочасних дуельних звичаїв, варто навести. Озброєний стилетом і шпагою, Джон Айрес почав з того, що кілька разів ударив Гербертового коня в груди, і це дало час лордові дістати свою шпагу, але вона зламалася при першому ж випаді. Тим часом поплічники Айреса доби́ли коня, і лорд упав на землю з уламком шпаги в руці, причому його нога була затиснута стременом. Йому вдалося звалити Айреса, смикнувши борцівським прийомом попід колінами. Далі, виплутавшись із стремена, він атакував противника, який теж уже підвівся, своїм уламком шпаги. Як пише лорд у своїй автобіографії, «оскільки моя зброя не мала вістря, то він подумав, що я буду рубати, а не колоти, і тримав шпагу і стилет над головою, проте я ударив його точно у середину грудей і звалив з ніг, так що він полетів на землю сторч головою». Люди Айреса кинулися на нього, але знайомі лордові перехожі джентльмени допомогли йому уникнути їх нападу, і він знов узявся за Айреса, який тим часом піднявся на ноги. Лорд відбив шпагу противника лівою рукою, проте дістав удар стилетом у правий бік, лезо ковзнуло по ребрах і ввійшло в стегно, але йому вдалося затиснути у ліктьовому

³ Лист сера Едварда Секвіла цитує Крістоф Амбергер: Amberger C. *The Secret History of the Sword: Adventures in Ancient Martial Arts*. Baltimore, 1998. p. xi-xii.

згині руку Айреса разом з руків'ям стилету, і це дало можливість лордовим друзям вирвати з тіла зброю. Не випускаючи противника, лорд знову звалив його з ніг ударом у голову, сів зверху і сік уламком своєї шпаги доти, доки слуги Айреса не відтягнули від нього свого хазяїна та не винесли з поля бою. «Я майже відрубав йому ліву руку», — додає лорд на завершення своєї розповіді⁴.

З огляду на рутинну типовість саме таких зіткнень у ранньомодерних Франції та Англії, видається слухним нагадати міркування про феномен дуелі такого авторитетного дослідника ранньомодерного насильства, як Сідні Енглоу. На його думку:

Дуель — персональне зіткнення, яке, принаймні теоретично, відбувається згідно з взаємно узгодженими умовами, — завжди більше приваблювала увагу дослідників, аніж неформальне насильство. Ймовірно через те, що дуель постійно асоціювалася з правом, теологією і дискусіями навколо честі, на цю тему існує велика кількість академічної літератури, оскільки власне ці речі й живлять академічну літературу. Анархічна природа насильства та агресії є куди менш притягальною для науковців. Але пристрасне переповідання барвистого смертовбивства в “Discours sur la duel” Брантома демонструє, що в добу Відродження було небагато різниці — як і ступеня ритуалізованості — поміж гатунками персонального насильства. Будь-яке зіткнення характеризував «бій без правил», брудні трюки та удари в будь-яку частину тіла опонента⁵.

Навіть якщо у свідомості західноєвропейського нобілітету й існував, як пише Наталя Старченко, «ностальгічний каталог ознак “золотої доби”» (с. 50) у вигляді «дуельних

⁴ *The Autobiography of Edward, Lord Herbert of Cherbery* / Ed. Sydney Lee. London, 1886. p. 71–72.

⁵ Anglo S. *The Martial Arts of Renaissance Europe*. New Haven & London, 2000. p. 273.

звичаїв», то охочі позгадувати давні часи шкодували, схоже, швидше про занепад рицарського звичаю виходити на поєдинок у надійному захисному обладунку. Це добре ілюструє алегорична гравюра з «Правдивого дзеркала честі» Марка Вюлсона сіра де ла Коломбьер, опублікованого 1648 року. Там маєстатичний рицар у латах, з мечем і щитом, топче ногою переможеного противника, а його чоло увінчує лавровим вінком Мінерва. Антиподом героя на цій гравюрі є напівроздягнений чоловік із рапірою: спотикаючись об тіло щойно заколотого невдахи, він потрапляє в обійми оповитої зміями Горгони – символу буйства⁶.

Суттєві застереження викликає не лише запропонована Наталею Старченко дефініція поєдинку, а й теза про те, що витoki дуелі слід шукати у т. зв. суді Божому, тобто ритуальному випробуванні оскарженого (с. 51). На мою думку, доцільніше говорити про зворотній процес, адже будь-які збройні зіткнення в домодерну добу мали ордалічні конотації, що виразно показав на прикладі битви при Бувіні Жорж Дюбі⁷. Докладно зупиняючись на історії Божого суду в Західній Європі, Наталя Старченко не зіставляє випадків аналогічної практики у Великому Московському князівстві (так зване *поле*): Сигізмунд Герберштейн навів кілька барвистих описів таких судових поєдинків⁸, тоді як перша зафіксована джерелами дуель у Московії відбулася аж 1666 р. між шотландцями Патріком Гордоном і майором Монтгомері⁹. Договірні приватні поєдинки, які не мали нічого спільного з судовими ордаліями і практикувалися як у мирний, так і воєнний час, були добре відомі в межах простору, котрий Жак Ле Гофф назвав цивілізацією середньовічного Заходу. Ісландські саги та ірландські епічні сказання містять

⁶ Опубл.: Anglo S. *The Martial Arts of Renaissance Europe*. Іл. 186.

⁷ Duby G. *Le dimanche de Bouvines (27 juillet 1214)*. Paris, 1973.

⁸ Сигизмунд Герберштейн. *Записки о Московии* / Перевод А. И. Малеина и А. В. Назаренко. Москва: Издательство МГУ, 1988. С. 119–120.

⁹ Патрик Гордон. *Дневник, 1659–1667* / Перевод Д. Г. Федосова. Москва: Наука, 2003. С. 162.

численні та детальні описи актів «міжособового насильства» (за дефініцією Сідні Енглоу), які за формальними ознаками мало чим відрізняються від дуелей ранньомодерного часу. Списки цих літературних пам'яток датуються XII—XIII ст., але, поза сумнівом, вони представляють набагато архаїчніші шари культури. Рицарська традиція зробила поєдинок наріжним каменем уявлень про «рицарську честь», а його різновидом, технологічно найближчим до ренесансної дуелі, став т. зв. «бій за бар'єрами» (*champ clos*).

Тут ми підходимо до важливої проблеми — датування появи дуелей. Отож коли з турнірних сутичок рицарів кристалізувався новий тип поєдинку — попередньо домовлене зіткнення із застосуванням летальної зброї, проте без захисного обладунку? Певну відповідь на це питання дає датований 1409/1410-м роком надзвичайно цікавий для істориків дуелей манускрипт — перший ілюстрований посібник техніки індивідуального бою кількома різновидами зброї під назвою «Квітка битви», укладений італійським рицарем з Фріулі Фіоре деї Лібері да Прімаріаччо. У передмові автор, серед іншого, писав:

Найбільше клопоту завдавали мені фехтувальні майстри та їхні учні. Заздрячи мені, названі майстри викликали мене до бою на мечях, придатних як рубати, так і колоти, без жодного обладунку за винятком дублету та шкіряних рукавиць, і все це ставалося тому, що я не хотів ані вправлятися з ними, ані вчити їх своєму мистецтву. П'ять разів траплялося так, що я був викликаний до бою. І п'ять разів заради своєї честі я виходив проти них і змагався у потаємних місцинах без друзів та приятелів, не маючи жодної надії, окрім як на Бога, на своє мистецтво, на себе, Фіоре, і на свій меч. І я говорю усім своїм учням, які повинні змагатися за [турнірними] бар'єрами, що ці сутички набагато безпечніші, аніж бої в дублетах з мечами для рубки й уколу, оскільки останні відбуваються з відточеними мечами, де кожна помилка у нападі чи захисті, всякий удар несе смерть. Кожний, хто б'ється за бар'єрами, добре

армований, і тому може пропускати удари, зберігаючи надію на перемогу. До того ж, рідко хто гине там несподівано. Тому я волів би три рази битися за бар'єрами, аніж один раз з відточеним мечем, як уже згадував¹⁰.

Поява такого посібника на початку XV ст., де техніці поєдинку клинковою зброєю без обладунку присвячено найбільше місця, опосередковано засвідчує, що такий звичай був на той час уже розповсюдженим. Тому думка про появу договірних приватних поєдинків в Італії на початку XVI ст., яку підтримує й Наталія Старченко, попри свою усталеність, потребує уточнення. До того ж, текст Фіоре сигналізує про ще одну важливу проблему – роль в історії дуелі приватних учителів фехтування, або т. зв. *gladiatores* («майстрів меча»). Про фахівців, які навчали бойовим мистецтвам у приватний спосіб для підготовки сторін до судових поєдинків, а іноді й самі представляли на них одну зі сторін в якості професійних найманих бійців, згадує ще хроніка Титмара Мерзебурзького початку XI століття¹¹. Щонайменше від XIII ст. «вчителів фехтування» з перемінним успіхом, проте послідовно (принаймні в Англії), переслідували під приводом, що молодики зі статечних родин, опанувавши їхню науку, застосовували її у невластивий спосіб¹², а в середньовічних містах фехтувальну школу прирівнювали до будинку розпусти¹³. Проте з втратою рицарством монополії на воєнну професію, урбанізацією та ростом соціальної мобільності фехтувальні майстри в Італії та німецьких князівствах виходять з підпілля, доказом чого є різке збільшення числа фехтувальних трактатів упродовж XV століття. Своєю чергою, підвищення статусу вчителів фехтування дякуючи зростанню попиту на їхні послуги, а також розповсюдження бойових мистецтв серед міського населення призвело до певної мілітаризації

¹⁰ Fiore dei Liberi. *Fior di Battaglia* (Ms. Ludwig XV 13. Getty Museum, LA).

¹¹ Титмар Мерзебургский. *Хроника*. Москва: Наука, 2005. С. 154.

¹² Anglo S. *The Martial Arts of Renaissance Europe*. p. 8.

¹³ Там само. С. 14, іл. 3.

суспільства, що, серед іншого, знайшло відображення й у чоловічій моді: додатками до повсякденного костюма у першій третині XVI ст. стали шпага та стилет. Найінтенсивніше ці процеси оприявнювалися у Північній Італії, де соціальна мобільність і темпи урбанізації були особливо високими. Як випливає з мемуарів Бенвенуто Челліні (1500–1571), вже в часи його молодості люди цілком мирних професій постійно носили при собі зброю і застосовували її навіть у дрібних побутових конфліктах.

Ще одне питання, яке слідом за західними дослідниками порушує Наталя Старченко, — це стосунок дуелі до решти форм приватних конфліктів, зокрема родової ворожнечі (т. зв. *файди*) і родової помсти. Гадаю, його теж варто було б розглянути в ширшому контексті проблеми насильства у середовищі середньовічного і ранньомодерного нобілітету. Для прикладу, «культура ненависті» (як це назвав французький дослідник Жан-Клод Мер-Вігор) серед міського рицарства Північної Італії XII–XIII ст. накладала відбиток навіть на архітектурний ландшафт. Центральною складовою тутешнього рицарського житла була вежа, що мала запевнити безпеку членам родини під час нападу, причому «всі потужні роди мали власні машини для бомбардування, найчастіше катапульти, змонтовані на верхах веж... Від середини XIII ст. міські статути переповнювали записи, що мали за мету заборону метання з веж каміння...»¹⁴. Не дивно, отже, що цю «культуру ненависті» як ознаку високого соціального статусу міський патриціат адаптував до власних потреб разом з рештою атрибутів «аристократичного» способу життя. За таких умов договірні поєдинки ставали тільки одним з багатьох способів ведення конфлікту та, як випливає з посібника Фіоре, були добре відомою річчю уже на початку XV століття.

Хоч ідея дуелі апелювала до рицарського поняття честі, і це являло собою необхідну умову, аби такий концепт збройного насильства мав успіх в аристократичному

¹⁴ Maire Vigueur J. C. *Rycerze i mieszczanie. Wojna, konflikty i społeczeństwo w średniowiecznych Włoszech*. Warszawa: PWN, 2008. S. 306. 331.

середовищі, важко погодитися з тим, що Наталя Старченко кваліфікує його як «неофеодальний» звичай. На мою думку, більш слушним є спостереження англійського дослідника Лоуренса Брокліса, наведені у використаній авторкою праці Марка Пелтонена. За Броклісом, толерування дуелей французькими королями «було спробою каналізувати і контролювати ендемічне насильство при дворі, де лише ближче до середини XVII ст. придворні почали цінувати добрі манери більше за войовничість та спритність». До схожих висновків прийшов Лоуренс Стоун на англійському матеріалі:

В Англії аристократична дуель зайняла невелике, але важливе місце у процесі переходу від ендемічної шарпанини та середньовічного насильства до більш контролюваних його форм у ранньомодерний період ... На початку XVII ст. дуель була наслідком відходу аристократії від фракційних війн озброєних банд, проте вона не привела аристократію до порушення соціальних зв'язків через перманентну боротьбу навколо дрібної недобррозичливості, реальної або вигаданої¹⁵.

Трактування дуелі як «пацифікуючого засобу» є загальним місцем у міркуваннях прихильників дуелі вже від XVI століття. Найближчим географічно є приклад Лукаша Гурницького (його підтримав на зламі XIX–XX ст. Владислав Лозінський, котрий вважав, що ширше розповсюдження дуельної традиції мало би позитивні наслідки для шляхетської спільноти на „Czerwonej Rusi”¹⁶). Проте на практиці дуель в якості засобу проти «ендемічного насильства» виявилася не надто дієвою, тож від другої половини XVII ст. західні абсолютистські режими повели рішучу боротьбу з поєдинками. Утім, ані інтелектуальна опозиція, ані суворі

¹⁵ Peltonen M. *Duel in Early Modern England. Civility, Politeness and Honour*. Cambridge, 2003. p. 6.

¹⁶ Łoziński W. *Prawem i lewem. Obyczaje na Czerwonej Rusi w pierwszej połowie XVII wieku / W opracowaniu Janusza Tazbira*. Warszawa: Iskry 2005.

закони не приносили бажаного ефекту, особливо на тлі «глухого співчуття» носіїв аристократичної культури до цього звичаю. Так, Людовик XIV у проміжку між 1651–1670 рр. підписав понад 7 тис. помилювань дуелянтам – приблизно по одному в день¹⁷.

Деякий подив викликає твердження Наталі Старченко про те, ніби поширення посібників з двобою «стало однією з причин занепаду дуелей», бо «чим плутанішим був ритуал, тим більшою ставала ймовірність, що до нього не вдадуться» (с. 54). Численну «аналітичну літературу» XV–XVII ст., дотичну дуельної традиції (її у статті невиразно позначено як «посібники з двобою») можна поділити за трьома основними напрямками. Перший – це ілюстровані трактати з техніки використання холодної зброї, причому їх поширення відбувається у XV столітті. Таких пам'яток, що дійшли до нас з-перед 1409 року, відомо лише дві, тоді як датованих на XV ст. збереглося близько 25, причому робота авторства Ганса Тальхоффера відома у 7 списках 1441–1475 рр., Фіоре деі Лібері у трьох списках 1409–1411 років. Протягом XVI ст. таких праць було створено близько 60 (до двох з них приклав руку Альбрехт Дюрер), здебільшого італійськими та німецькими майстрами, хоч серед авторів можна зустріти іспанців, французів та англійців¹⁸. Інший напрям писемної дуельної традиції – це праці про справи честі, форму й зміст дуелі, способи її організації та правила проведення¹⁹. У XVI ст. міркування про поєдинки, зброю і техніку володіння нею іноді включали до посібників зі шляхетних манер та придворного

¹⁷ Cohen R. *By the Sword. Gladiators, Musketeers, Samurai, Swashbucklers and Olympic Champions*. London & etc., 2010. p. 70.

¹⁸ <http://www.thearma.org/ManuscriptListPre1650.html>

¹⁹ Добрим прикладом є трактат Джироламо Муціо, виданий 1550 року в Венеції (Girolamo Muzio. *Il duello*). Цей твір містить досить промовисті ностальгічні пасажі про рицарський звичай виходити на поєдинок у надійному захисному обладунку.

етикету²⁰. Врешті, третій різновид — це антидуельна література, пов'язана не стільки з дуельними звичаями, скільки зі спробами суспільства, держави і права брати під контроль або гамувати насильство серед осіб привілейованих станів²¹.

Як показав Стюарт Керол, перший різновид з-поміж творів такого змісту дійсно сприяв поширенню дуелей, натомість два інших, судячи з дуельних практик XVI — початку XVII ст., являли собою для ентузіастів приватних поєдинків радше розважальне читання, яким можна було знехтувати, коли емоції зашкалювали²². Це суперечить тезі Наталі Старченко, нібито «використання дуельних трактатів та інших наративних джерел сприяє ідеалізованому погляду на поєдинок» (с. 56). Як видається, тексти, дотичні дуелей, були замалим не рутинною складовою повсякдення ранньомодерних західних еліт, хоч реально, попри літературні спекуляції концепціями честі, строгого дуельного канону ще не існувало, а припасовування до дуелей ідей куртуазності та лицарства, на думку Стюарта Керола, «було не більш як раціоналістичним поясненням *post hoc* блискавичних і несподіваних подій за допомоги колективних стереотипів»²³.

Спираючись на ще одну тезу Стюарта Керола про те, що дуельні умовності скоріше профанували судовий поєдинок, аніж наслідували його²⁴, варто поміркувати над можливою варіативністю застосування концепції договірного поєдинку. Дуель однаково добре надавалася для холодно спланованого зведення рахунків, вирішення спірних майнових

²⁰ Балдасаре Кастільйоне в poradнику для придворних (Baldassarre Castiglione. *Il Cortegiano*), виданому 1528 р. у Венеції, нагадує про важливість володіння зброєю будь-якого типу, доступною для використання серед шляхетних людей.

²¹ Cohen R. *By the Sword. Gladiators, Musketeers, Samurai, Swashbucklers and Olympic Champions*. P. 70.

²² Carrol S. *Blood and Violence in Early Modern France*. Oxford, 2006. p. 147–152.

²³ Там само. С. 147.

²⁴ Там само. С. 149.

питань, вивільнення агресивних інстинктів, слідування екстравагантній моді чи «рейтингового» змагання вояків. Захист честі в цьому інструментарії «витонченого мистецтва убивства» (перефразовуючи Томаса де Квінсі) займав важливе, проте далеко не ексклюзивне місце. В. Р. Новоселов наводить багато прикладів того, як спекуляції довкола ураженої честі служили тільки приводом для дуелей, котрі насправді були продовженням майнових або політичних конфліктів²⁵. Виглядає, що уявлення про «дуель як останній доказ честі» являло собою, по суті, умовну конструкцію, про яку багато писали, але яка, м'яко кажучи, мала обмежене застосування у повсякденні. Цей конструкт, що до певної міри визначав культурні пріоритети доби, утверджував винятковість нобілітету. Разом з тим, вдаючись до міжперсонального насильства та беручи зброю до рук, шляхетно народжені не сприймали його за настанову до дії. Принаймні в перебігові відомих дуельних зіткнень XVI — першої половини XVII ст. важко віднайти сліди не те що дуельного кодексу, а й навіть послідовного дотримання традиції, притаманної середньовічним турнірним поєдинкам. Тож виникає питання, чи Наталя Старченко, накладаючи поняття дуельного кодексу й дуельних правил на волинські реалії, часом сама не потрапила у «пастки інтерпретацій», від яких застерігала в одній зі своїх попередніх робіт?

Стаття Наталі Старченко містить короткий екскурс в історію поєдинків на теренах польсько-литовської держави, який, на мою думку, теж потребує певних уточнень. З огляду на брак порівняльних досліджень важко сказати, чи інтенсивність актів збройної агресії при монаршому дворі в Кракові і Вільні упродовж XVI — початку XVII ст. була нижчою, аніж у Лондоні чи Парижі. Є підстави вважати, що польська, литовська та руська шляхта не квапилася наслідувати тамтешні новомодні практики, адже «нова» цивільна західна зброя для повсякденного носіння — шпага

²⁵ Новоселов В. Р. *Последний довод чести. Дуэль во Франции в XVI — начале XVII столетии*. Санкт-Петербург, 2005. С. 108, 135, 140–141.

та кинджал — приживалася тут досить повільно і в обмеженому масштабі, натомість такі «старі» рицарські техніки, як таранний бій, латний обладунок, мечі, розраховані на дворучний хват і колольні та січні удари, широко побутували аж до кінця XVI століття. До прикладу, Станіслав Сарніцький у трактаті «Книги гетьманські», створеному після 1575 р., писав:

Jakom rzekl, korth i szablia jest bron dobra na koniu i piechot-na, kiedi kordownik s kordownikiem, alie spadownikiem nie radze. Za Henrika niemalo bili francuzowowie w Cracowie liudzy poskodzili, a ze sie na nich potem opatrzili bily, ze z mieczmi poczelі chodzicz, dopiero Francuzi zgłupieli bily²⁶.

Схожий контраргумент на заяву про переваги західних тенденцій у війсьній моді («Polacy / mówili iż u nas są dobrzy junacy, / co i w Niemcech, we Włoszech, i w Franciej bywali, / i w szermierskich się szkolach znacznie probowali») у хроніці Мацея Стрийковського 1582 р. вкладено в уста великого литовського гетьмана Костянтина Острозького, переможця битви під Вишневцем, про яку в цьому епізоді йдеться: «Inszy szpad, inszy sajdak, chocia w domu siedział, / insza we Włoszech, insza w Niemcech w wojnie sprawa, / inakszy nieprzyjacieli, inaksza zabawa»²⁷.

Сказане, звісно, не означає, що на терени Речі Посполитої не проникали нові практики міжперсонального насильства, адже шляхетська культура так чи інакше завоювала західні модні тренди. На те, що «поєдинкова пошесть» стала й тут проблемою для суспільства, вказує, серед іншого, уведення до Третього Литовського Статуту 1588 р. спеціального артикулу про поєдинки як «шкодливий звичай», котрий щойно «вщался» («О забитье за повабеньем або

²⁶ Sarnicki, Stanisław. *Xięgi hetmanskie z dzieiow ryczerskich wsitkich wiekow zebrane y practica abo experientia hetmanow naiasneisego Sigmunta Starego krola polskiego...* (Biblioteka Jagiellońska, rps. 171, s. 135).

²⁷ Strykowski, Maciej. *Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszyskiej Rusi* / Opracował M. Malinowski. T. 2. Warszawa, 1846. S. 366–367.

вызваньем на руку»: розд. XI, арт. 14). У преамбулі до цього артикулу читаємо таке: « [...] а некоторые броней шкодливых, яко бы противько посторонньому непрятелю и дивных поступков до того уживаючи, насмерть один другого забиють и сполне се мордуютъ». Насувається питання, чи під «бронями шкодливими» і «дивними поступками» не ховалася нова дуельна зброя та нові техніки її використання, що їх якраз і вивчали у «szkolach szermierskich»? Більш того, артикул 16 того ж розділу («О том, хто бы ножом або яким иным до бою незвыклым начиньем кого забил або ранил») згадує як про негідне для шляхтича вбивство «ножом, пуйналом, кгинчалом». Цими термінами позначали коротку клинкову зброю для повсякденного носіння — парну до згаданої Мацеєм Стрийковським «шпади», тобто шпаги. На питання, для чого знадобилося виносити в окремих артикул «інструментальні» обставини вбивства, можна відповісти обережним припущенням — а чи не були вони пов'язані з поєдинком як «новою річчю», і чи не про це саме говорить композиційна близькість обох артикулів у розділі?

Як слушно зазначає Наталя Старченко, у найвищих верствах польсько-литовського нобілітету концепція поєдинку була добре відома, і її час від часу використовували у політичній грі вже від початку XVI ст. Доречно згадані дослідницею зусилля князя Михайла Глинського домогтися від великого князя дозволу на поєдинок з троцьким воєводою Яном Заберезинським мали, як відомо з подальших подій, серйозні політичні наслідки, а сам князь, поза сумнівом, був готовий іти до кінця (адже, за свідченням Герберштейна, він, перебуваючи на дворі Альбрехта Саксонського, засвоїв «рицарські звичаї» та вправність у «верховій їзді, фехтуванні, боротьбі, стрибках»²⁸). Інших прикладів політичного аспекту проблеми міжперсонального насильства дослідниця не наводить, а тим часом, судячи з опосередкованих даних (скажімо, законодавчих заборон 1578, 1601 і 1630 рр. мати при

²⁸ Сигизмунд Герберштейн. *Записки о Московии*. С. 188.

собі на сеймиках і сеймах чекани та клевці²⁹), публічний простір міг являти собою той полігон, де поєдинки відбувалися не менш інтенсивно, аніж у війську, оскільки це потенційно сприяло «втіленню в життя» політичних пріоритетів.

«Вітчизняна» частина спостережень Наталі Старченко спирається на два засадничо різних джерела — волинський судовий матеріал кінця XVI — початку XVII ст. і жовнірський щоденник товариша гусарської роти Яна Почобута Одлянницького. Це надає змальованій у статті картині імпозиційної об'ємності, хоч і шкода, що поза увагою дослідниці залишилися два відомі дуелянти-літератори XVII ст. — шотландський найманець Патрік Гордон, який кілька років воював на території Речі Посполитої в складі коронного війська, і поляк Ян Хризостом Пасек. Їхній дуельний досвід, власноруч описаний, добре би відтінив повідомлення Почобута; придалися б і мемуари Станіслава Зигмунта Друшкевича³⁰ та щоденник Альбрехта Радзивила³¹. Шкода також, що дослідниця цитує лише польський переклад «Історії про Трістана та Ізольду», яке має лише умовний стосунок до дуельної практики, натомість литовсько-руський варіант цього сюжету («Повість о Трыщане» другої половини XVI ст.³²) лишився поза її увагою, хоч тут уміщено численні, докладні й реалістичні, описи рицарських поєдинків — не виключено, якоюсь опосередкованою мірою суголосні локальним практикам.

Утім, багатство використаного Наталею Старченко судового матеріалу дозволяє застосувати дослідницькі інтерпретації, цілковито відмінні від уявлень, що їх навіюють наративні джерела авторства людей зброї, де поєдинки постають як «всюдисуще» явище. Шляхетські скарги, навпаки,

²⁹ Żygulski jun. Z. *Broń w dawnej Polsce na tle uzbrojenia Europy i Bliskiego Wschodu*. Warszawa, 1982. S. 282.

³⁰ Druszkiewicz S. Z. *Pamiętnik, 1648–1697* / Oprac. M. Wagner. Siedlce, 2001.

³¹ Radziwiłł A. S. *Pamiętniki*. T. 1 / Wydał E. Raczyński. Poznań, 1839.

³² *Повість о Трыщане* // *Легенда о Тристане и Изольде* / Подг. А. Д. Михайлов. Москва: Наука, 1976. С. 384–475.

презентують погляд на дуель чи спробу її організувати як кричуще відхилення від поведінкових норм, сповідуваних «цнотливими і статечними» людьми, як «кримінальний вчинок», що поглиблює провину оскаржуваного. Більш того, в протестаціях поєдинок не сепаровано від решти форм міжперсонального насильства — спланованих завчасно бійок, спонтанних убивств, наїздів тощо, ба, виклики «на руку» подаються як їх складова. Тому, на мою думку, вартувало б поглянути на поєдинки поміж «цивільними» особами та поміж «професійними вояками» у дещо різних ракурсах.

Судячи з деталей, зафіксованих у волинському актовому матеріалі, значна частина або й більшість персонажів, що погрожували поєдинками чи скаржилися на такі погрози і потрапили в поле зору Наталі Старченко, належали до середньозаможної шляхти — найменш милітаризованої верстви шляхетського загалу. Як впливає з досліджень Марека Плевчинського, вихідці з цієї групи станом на другу чверть XVI ст. і в затяжному війську, і в загонах т.зв. «поточної оборони» складали меншість (їх число ніколи не перевищувало 10% серед ротмістрів і товаришів), а в пізніші часи, коли через інтенсифікацію бойових дій зріс наплив до війська представників «третього стану»³³, заможніша шляхта просто розчинялася у строкатому «рицарському люді». Ці люди перебували у війську, зазвичай, недовго — або в складі посполитого рушення, або для того, щоб прокласти собі дорогу до політичної чи адміністративної кар'єри. Як слушно констатує Плевчинський:

Прекрасна сільськогосподарська кон'юнктура стала джерелом добробуту заможної і середньозаможної шляхти, котра «перековувала свої мечі на орала», набувала аграрної подоби ... В її середовищі стає домінуючим тип шляхтича-землевласника, зосередженого на своєму фільварку,

³³ Srogosz T. *Żołnierz swawolny. Z dziejów obyczajów armii koronnej w XVII wieku*. Warszawa, 2010. S. 22—33.

котрий оборону і країни, і власної особи делегує біднішій братії³⁴.

На початку XVII ст. ці тенденції посилилися ще дужче. Поєдинок, експортований у це середовище через воєнну культуру, дійсно сприймався там, як слушно зазначає Наталя Старченко, за річ нову й досить підозрілу. Це дозволяє краще зрозуміти позірну парадоксальність побутування серед шляхти дуельної традиції, коли викликів фіксується багато, а про самі поєдинки чути мало. Дистанційовані від регулярних збройних дій, середньозаможні шляхтичі гірше надавалися до спланованого міжперсонального насильства, а часто були до нього й просто не готові, натомість найпридатнішим способом демонстрації сили для них видавалося завдати удару по основах існування ворога — його господарському потенціалу. Такі наслідки цих «бойових дій», як побиті свині, потолочене жито, покрадені гуси, поруйновані загорожі чи порубані ворота, що звеселяють сучасних дослідників, не видавалися смішними ані потерпілим, ані напасникам. Акції такого роду, гадаю, варто розглядати не як дрібні капості слабохарактерних провінціалів, а як сплановані дії «інструментальної агресії», що мала за мету випробувати спроможність і волю противника до оборони — нездатність захистити мале загрожувала втратою цілого. Шляхетський наїзд, практикований неспівмірно частіше за поєдинок, виглядає квінтесенцією цієї версії конфлікту. Адже архаїчна за своєю природою практика наїздів була міцно вкорінена у середньовічні воєнні традиції — у так звані «війни земле-власників»³⁵, тоді як поєдинок мав за мету не стільки довести конфлікт до «дуельного бар'єру», скільки спекулювати ним під час судових поррахунків. Волинський шляхтич в образі

³⁴ Plewczyński M. *Wojny i wojskowość polska w XVI wieku*. T. 1: Lata 1500–1548. Zabrze: Inforteditio, 2011. S. 78; Idem. *Wojny i wojskowość polska w XVI wieku*. T. 2: Lata 1548–1575. Zabrze: Inforteditio, 2012. S. 65–66.

³⁵ France J. *Western Warfare in the Age of Crusades, 1000–1300*. London, 2001. P. 1–15.

вершника з шаблею або луком, що кидає виклик противнику на тлі заграви його підпаленого маєтку, справив би враження і на західних дуелянтів, байдуже, що перед суддями він намагався представити себе як потерпілого.

Утім, судячи з наведеної Наталею Старченко частотності й «буденності» вживання формули «на руку викликати», волинська шляхта була добре обізнана з концепцією та практикою договірних поєдинків. Джерелом такої обізнаності служила, найімовірніше, військова служба. Маса дрібної та убогої шляхти Волинського воєводства являла собою один із найбільших у польсько-литовській державі «місцевих» ринків найманців до загонів поточної оборони та зтяжних рот (для прикладу, за підрахунками Марека Плевчинського, Луцький повіт займав друге у Великому князівстві Литовському місце (після Дорогицького на Підляшші) серед вербункових осередків шляхти на коронну службу³⁶). Тож власне у війську ці люди набували новомодних «рицарських звичок» і «кавалерських фантазій», з якими поверталися додому. Спробую висловити обережне припущення: чи не саме від них заможніша шляхетська братія переймала ідею поєдинку, хоч і не його практики?

Матеріал, наведений Наталією Старченко, як видається, свідчить на користь такого припущення. Наприклад, епізод з возним Яцком Поповкою-Гуляницьким та серницьким урядником князя Романа Сангушка Зенком Івановичем, які з кількадечним інтервалом звинуватили один одного у виклику на поєдинок та нанесенні «тятих ран» під час конфлікту на переправі через Стир, дозволяє припускати, що зіткнення між цими дрібними шляхтичами таки відбулося, і його можна класифікувати, згідно з французькою термінологією, як *rencontre* — спонтанну дуель без попереднього оголошення³⁷. Як впливає з цитованих дослідницею

³⁶ Plewczyński M. *W służbie polskiego króla. Z zagadnień struktury narodowościowej armii koronnej w latach 1500–1574*. Siedlce, 1995. S. 62.

³⁷ [Гасьєн де Сандра де Куртиль]. Мемуары мессира Д'Артаньяна капитан-лейтенанта первой роты мушкетеров короля, содержащие

джерел, Яцко Поповка-Гуляницький, схоже, взагалі мав нахил до «кавалерських фантазій». Він, зокрема, фігурує й у скарзі ще одного дрібного шляхтича Антона Визгерда-Заболоцького: войовничий возний у компанії сина та приятелів викликав Заболоцького на бій будь-яким способом — на шаблях чи навкулачки, а на випадок відмови погрожував вогнепальною зброєю. Скаржник пише, що для нього ця історія закінчилася побиттям, проте специфіка заподіяних йому ран — збиті пальці на руках — вказує на те, що потерпілий брав у цій пригоді не тільки пасивну участь.

На «військовий слід» виводить також аналіз інструментів збройного насильства, що їх уживала волинська шляхта для взаємних поррахунків. Наталя Старченко наводить лише порівняння довжини рицарського спису (древкової зброї) і корду (клинкової зброї) (с. 57), тоді як процитовані нею уривки з джерел наштотують на дещо ширші спостереження. Наприклад, пропозиція «копю на остра крушити» означала вибір для поєдинку традиційного рицарського способу бою — таранного зіткнення вершників, озброєних затиснутими під пахвою списами. На Заході т. зв. таранний бій, відомий від другої половини XI ст., вийшов з ужитку десь у другій половині XVI ст., натомість польсько-литовські гусари користувалися цим прийомом аж до кінця XVII століття. Відмова у такому бою від «зброї», тобто від захисного обладунку, характерна для ранніх стадій розвитку тутешньої гусарської кінноти: зокрема, без металевого обладунку гусарів зображено на батальному полотні «Битва під Оршею», що було створене після 1525 року. Отож схоже, що серед волинської шляхти консервувалися досить архаїчні як на кінець XVI ст. практики збройного насильства.

Наталя Старченко, поза всяким сумнівом, має рацію, пишучи, що в жовнірському середовищі блискавична збройна реакція на захист честі виступала основою бойового авторитету — символічним капіталом, що визначав вартість

множество вещей личных и секретных, произошедших при правлении Людовика Великого / Перевод М. Позднякова. Т. 1. Москва, 1995. С. 26.

і статус вояка серед колег. Тому справи честі між такими людьми, як показують цитовані дослідницею документи, мали кардинально інакше забарвлення: ротні товариші звертаються до суду не для оскарження один одного, а для того, щоб легітимізувати майбутній поєдинок та убезпечити себе від юридичної відповідальності. Тому не дивно, що про перебіг можливого поєдинку ми нічого не дізнаємося з судової книги, адже сторони заздалегідь подбали про це. Як такий поєдинок закінчився між людьми, котрі не подбали про наслідки настільки ретельно, відомо з гродських актів Санока: 1607 року Пьотр Лаш визвав Йоахіма Шляського на поєдинок на списах і убив того ударом у голову. Обое були гусарами³⁸.

Симптоматичним, однак, видається те, що в описах дуелей у жовнірських щоденниках немає захоплення такими епізодами, частіше натрапляємо на згадки про темні сторони цього «рицарського звичаю» — пияцтво, заздрість, неврівноваженість. Для прикладу, Ян Хризостом Пасек, описуючи свій потрійний поєдинок, зізнається у страхові перед противником і кілька разів наголошує на власній невинності та на спробах уникнути зіткнення³⁹. Так само не співвідносить своєї поведінки з «високими зразками» і Ян Почобут: хоч йому не раз доводилося ставати «до бар'єру», проте він не вважає участь у поєдинках за річ, здатну принести «користь і добру славу», ба, навпаки, шкодує за тим, що сталося:

Pan Michał Skirmont, towarzysz nasz, zabił także towarzysza naszego w pocięciu, jm. pana Kownackiego, mężczyznę grzecznego, tego się żał Jezu nade wszystko, że pijanego... Gdzie tegoż dnia, nigdy niespodziewanie ... zwadziłem się z panem Florianem Strawińskim ... Którego przy wielkiej burdzie

³⁸ Łoziński W. *Prawem i lewem. Obyczaje na Czerwonej Rusi w pierwszej połowie XVII wieku* / Oprac. J. Tazbir. Warszawa, 2005. S. 68.

³⁹ Pasek J. Ch. *Pamiętniki* / Opracował J. Czubek. Lwów etc. S. 85–87.

w pocięciu zaciąłem trzy razy w obie ręce — w jedną raz, w drugą dwa razy, za com mocno potem w obozie przybeczał⁴⁰.

Наведений приклад підтверджує думку Наталі Старченко, що участь у поединку «засвідчувала відповідність учасників вимогам, котрі пред'являлися корпорацією до своїх членів» (с. 77) — Почобут справді мусив битися. Інша річ — що з прикритим серцем, і цей нюанс вносить певне сум'яття у наші уявлення про «вимоги корпорації» і змушує замислитися над тим, чи справді самої лише участі у поединку вистачало для підтримання реноме, або ж при певних обставинах вона могла привести до протилежних наслідків? На підтвердження своїх сумнівів наведу ще одну цитату — запис у щоденнику Альбрехта Радзивила від 16 травня 1632 р.:

Wieczorem Daniłowicz, wojewodzie ruski, Kalinowskiego, starostę winnickiego bez żadnej przyczyny ciężko porąbał. Na jednej ręce trzy palce mu odciał, lewą lekko ranił, i innych 15 ran niewinnemu zadał. Obraziło to ciężko wszystkich; na sądach marszałkowskich w przytomności senatorów tam pozostałych deklarowany był infamis Daniłowicz, z inszych miar zacny młodzian i wielkiej nadziei⁴¹.

Насамкінець зупинюся на концепті центру та периферії, що слугує свого роду стрижнем обговорюваної статті (пор. с. 50), оскільки відкриває простір для зіставлення думельних практик «у нас» та «у них». Така постановка проблеми, по суті, передбачає побутування у західних культурних центрах «правильної» традиції поединку — розбудованої, регламентованої та ритуалізованої, що доходила до руської периферії із запізненням, втратами й викривленнями. Насправді жудосліджуваний час «високого мистецтва рицарського поединку задля захисту своєї честі чи честі дами» (с. 50)

⁴⁰ Poczbout Odlanicki J. W. *Pamiętnik* / Opracował Andrzej Rachuba. Warszawa, 1987. S. 182.

⁴¹ Radziwiłł A. S. *Pamiętniki*. T. 1. S. 16–17.

не існувало ані в реальності, ані в уявленнях. Поєдинок довільно припасовували до конкретних потреб: у вищих сферах та при дворах він міг стати заміником дипломатичної або політичної гри, у середовищі професійних вояків відгравав «рейтингову» роль, серед шляхетського загалу бував суголосний найрізноманітнішим життєвим стратегіям і потребам тощо. Дуель та фехтувальна школа, що до неї готувала, — це феномени великого міста, і власне цим можна пояснити слабшу інтенсивність дуельних практик на Волині зокрема та в польсько-литовській державі в цілому, адже для аграрного суспільства наїзд був куди ефективнішим проявом агресії.

Сказане не означає, що волинські поєдинки сильно відрізнялися від західних у концептуальному плані. Бодай побіжне знайомство з джерелами переконує, що особи, які вступали в договірні поєдинки, ставилися до них без рицарського сентименту й завжди та скрізь діяли замалим не дослівно за інструкцією японського фехтувальника Міямото Мусасі (1584–1645): той у своєму трактаті про мистецтво бою на мечях з монотонною регулярністю нагадує: «Думай лише про те, як зарубати противника»⁴². Старший «колега» легендарного роніна, італійський майстер на англійській службі Вінченцо Савіоло (†1589) радить приблизно те саме: «З приятелем не ставайте до бою, але якщо стаєте, то бийтеся до останнього, бо по-дитячому виглядатиме не ваше бажання битися з ним, але шкодувати його і співчувати йому». Коментуючи цю специфіку дуелей, Сідні Енглоу слушно зауважив: «Єдиною засадою, яка мала значення [у таких зіткненнях. — В. Г.], було самозбереження. Людина мусила бути готовою убити противника у найшвидший та найефективніший спосіб»⁴³.

Порівнюючи під цим кутом зору волинські епізоди із західними, можемо констатувати хіба те, що волинцю

⁴² Міямото Мусасі. *Книга Пяти Колец*. Санкт-Петербург, 2004. С. 40 passim.

⁴³ Anglo S. *The Martial Arts of Renaissance Europe*. p. 35.

Станиславу Ярхултовському, якого вбили у несподіваному нападі, замаскованому під виклик на поєдинок, пощастило менше, ніж згаданому вище лордові Герберту Чербері, а єднає обидва випадки те, що і волинський шляхтич, і англійський лорд стали жертвами колективної агресії не надто порядного противника. У якій системі координат «радості та біди» (с. 62) княгині Ганни Збараської були меншими за клопоти, для прикладу, Луї де Клермона графа Бюссі? Перша відкрито наїжджала на маєтки сусідів, а її слуги глумливо викликали на поєдинок постраждалу сторону під час наїзду. Другий, хоч і мав звичку убивати на дуелях своїх родичів, аби позбутися претендентів на спірні спадки, проте мусив чекати на сприятливі обставини на зразок Варфоломійвської ночі, щоб прибрати надокучливих кредиторів⁴⁴. Незважаючи на географічну віддаленість та культурні різниці, ці аристократи з однаковою довільністю маніпулювали практиками насильства для отримання матеріального зиску.

Відтак, концепція «центру та периферії» навряд чи може задовільно пояснити співвідношення волинських поєдинкових практик із західними, оскільки просто не існувало тих «високих зразків», до яких належало би підтягувати «околиці європейської культури», куди, за висловом Наталі Старченко, «новинки доходили із запізненням і в украй зміненому вигляді» (с. 50). Якраз навпаки, у плані мілітарних технологій будь-які ефективні новації (від пластинчатого обладунку до вогнепальної зброї) блискавично адаптувалися до локальних потреб навіть на «українних рубежах» польсько-литовської держави, що добре засвідчують військово-фіскальні документи та візуальні нарації на зразок уже згаданого батального полотна «Битва під Оршею».

На завершення у якості запрошення до дискусії навколо такої важливої для історії шляхетської культури проблеми, як договірні поєдинки, хотів би нагадати про концепцію «культурного поліфункціоналізму», що її застосувала Джованна Броджі Беркофф до українського

⁴⁴ Новоселов В. Р. *Последний довод чести*. С. 113.

культурного простору XVI–XVII ст. і нещодавно використала Наталя Яковенко в дослідженні «Дзеркала ідентичності». Чи не є побутування дуельної традиції на Волині (за походженням безперечно західної) одним із прикладів «еластичності та піддатливості на впливи ззовні» місцевого культурного простору, до того ж узгодженого з місцевими воєнно-технологічними умовами? І якщо так, то чи не краще трактувати руську поєдинкову специфіку не як ознаку «недорозвитку», а як ще один «елемент “культурного коду”, що оприявнював себе у флуктуаціях зовнішніх упливів та внутрішніх поштовхів»?⁴⁵.

⁴⁵ Яковенко Н. *Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII століття*. К., 2012. С. 10, 43.